

Korsmerkete bygningsledd fra norske middelalderkirker

Av Bernt C. Lange

Under oppmåling og undersøkelser av middelalderske kirkebygg har de fleste ofte støtt på kors av varierende form og størrelse, tilsynelatende helt vilkårlig plassert. I de gamle norske kongesagaer viser det seg at én form for bruk av slike kors omtales.

I »Magnus Barfots saga«, norsk konge 1093-1105, (Snorres kongesagaer, s. 667 f.) står det om kongen: »Et merke var gjort på hans høyde på Mariakirken i Kaupangen (Nidaros) den kirke som kong Harald hadde latt gjøre. På dens nordre dør var det hugget i stenveggen *tre kors*, ett viste Haralds høyde, et annet Olavs og det tredje Magnus's høyde, og det var merket der, hvor det var bekvemt for dem å kysse på, øverst var Haralds kors, lavest Magnus's kors, men Olavs merke var like nær begges.«

I »Sverres Saga«, norsk konge 1177-1202, (utg. av Anne Holtmark 1961, s. 82 og 239). Etter slaget i Bergen år 1181 står det: »Så gikk kongen ut gjennom byen og han *kysset* alle hovedkirkene.« Under slaget i Oslo år 1200 står det: »Men mange av mennene (kongens) *kysset* kirken.«

En nærmere etterprøving av sagatekstene på omtalte kirker lar seg ikke gjøre, da de fleste er forsvunnet og de mulige gjenværende i Bergen er forandret ved ombygning og restaurering. Det synes imidlertid å fremgå av Magnus Barfots saga at korsmerker på kirkeveggen var beregnet for seremonielle kyss. Begge sagaer

omtaler denne skikken, men bare det første sted settes den direkte i forbindelse med kors. En god del bevarte korsmerker har utvilsomt tilknytning til skikken. Men ikke alle kors er anbragt i egnet høyde for kyss, så en slik bruk kan ikke være eneste forklaringen.

En gjennomgåelse av karakteristiske korsmerkete bygningsledd på norske middelalderkirker vil gi et innblikk i korstyper og plassering. Jeg har valgt å inndele materialet etter korsform, uavhengig om de befinner seg på sten- eller trekirker, om de er fordypete eller relieffhuggne. Når ikke annet nevnes er korsene utvendige. Frittstående eller gjennombrudte kors, som f.eks. gavlkors, trekker jeg ikke inn. Jeg tar heller ikke med korsformete stenhuggermerker, eller mere tilfeldige små, tydelig senere innrissete eller skårne kors.

Likearmete, såkalte greske kors i opphøyet relieff forekommer på flere av de eldre Østlandskirkene. Nicolai-kirken på Gran har korsene spredt utover høyt oppe: På vestvinduet nordside på høyde med søylekapitelet, på kvader nær sydvestre hjørne høyere oppe og på østre vinduskvader til sentraltårnets tredelte nordvindu. Den nærstående søsterkirken, Mariakirken, har to apsiskvadre med hvert sitt kors, gjenanvendt i den nu rett avsluttede korøstvegg, anbragt på midten, rett over hverandre, nær sokkelen. De er alle ganske små. Hof kirke, Østre Toten har to større kors på kort stav hvor armene smalner av mot midten (fig. 1). Korsene

Fig. 1. Hof kirke, Østre Toten, kors på vestportalens nordside.

er anbragt på hver side av vestportalens nordre hjørne. De sitter lavere enn opprinnelig, da terrenget er hevet. Nær nordre vederlagssten i samme portals bue sees et mindre kors. Kirken har også et ufullstendig kors, ene armen er kortere enn de tre andre. Det er anbragt på sydsiden nær korets sydøstre hjørne, muligens et målemerke. Eidsvoll kirke har et likearmet kors på søndre tverrskips sydvestre hjørnekvader (fig. 2). Lørenskog

Fig. 2. Eidsvoll kirke, kors på søndre tverrskips sydvestre hjørnekvader.

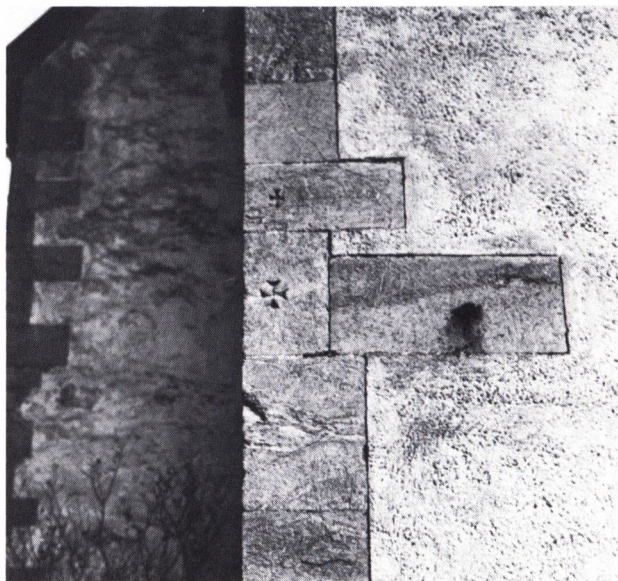

Fig. 3. Kvinnherad kirke, to fordypete kors på korets sydøstre hjørne.

kirke har et lignende på skipets sydøstre hjørnekvader. Denne kirke har dessuten et større likedannet kors på korets østvegg, syd for østvinduet og lavere enn dette. Korset er anbragt i den ene enden av en avlang sten og synes å være en sekundært anvendt gravsten efter formen på stenen.

Kvinnherad kirke på Vestlandet har to *fordypete* kors på hver sin hjørnekvader like over hverandre på korets sydøstre hjørne (fig. 3). Korsene har trekantformete armer og er ikke like store. Lignende kors, men av betydelig enklere utforming er risset inn på flere kvadre i en havemur på gården Stein fra Stein kirkeruin, Norderhov. De er fra 15 cm til 19 cm i tverrmål. På ruinen kan bare sees ett slikt kors innvendig nu, men en beskrivelse av ruinen fra 1744, da murene ennå var inntakte, omtaler kors både utvendig og innvendig, anbragt såvel oppe som nede. Et relieffkors på kort stav med rette armer, er hugget ut *innvendig* i Ringsaker kirke på søndre pillars buevederlagssten (fig. 4). Omgitt av en fordypet sirkel sees et relieffkors med trekantarmer på en gjenanvendt apsidesten, anbragt nederst midt mot øst på Norderhov kirkes nye apside fra forrige århundrede (fig. 5). Et likearmet kors dekker en halvkule som har tilsvarende plass på Hof kirkes intakte apside.

Et større og et mindre likearmet kors i en tilnærmet halvsirkel pryder kordørens tympanon i Hedrum kirke. Et likearmet kors av Maltesertypen står alene i et gjenanvendt tympanon i den ombyggete Spydeberg kirke, mens en defekt overligger fra en kirke i Eidsberg, i Borgarsyssel Museum, Sarpsborg viser et kors med jevnbrede armer under en rundbue. Den er flankert av en hjort med kors mellom hornene. Utvilsomt er det et ufullstendig St. Hubertusmotiv, hvor jegerhelgenen selv må tenkes gjengitt utenfor den avslåtte del av buen.

Fig. 4. Ringsaker kirke, kors på søndre pillars buevederlagssten.

De fleste *sirkelkors* eller *hjulcors* er som regel bare risset eller malt og finnes fortrinnsvis *innvendig*. Vanligvis opptrer de nokså konsekvent i et antall av tolv, når det ikke er skedd for store skader på eller forandringer av

Fig. 5. Norderhov kirke, kors i fordypet sirkel på apsidekvader.

Fig. 6. Reinli stavkirke, innvielseskors.

veggene. Best bevart sees de i Reinli stavkirke, Valdres (fig. 6).

De *latinske kors* er som regel innhugget eller forsenket i materialet. Det største antall – eller spor av slike – finnes på portalsider og enkelte hjørner på Trondheims domkirke (fig. 7), dessuten på kor-veggen mot øst. De er fordypet innhugget 9×7 cm med bredere korsender, og har fem hull i bunnen, noen steder er bare hullene i behold. Det kan synes som et kors av annet materiale har vært innfelt. Bispeinngangen har de best bevarte eksempler, ett på hver side. Vår Frue kirke i samme by har to tilsvarende kors på hver side av presteinngangen på sydsiden. Her er en jernnagle-rest i behold. Bodin kirke har et tilsvarende kors på vestdørens søndre sidekvader.

Fig. 7. Trondheims domkirke, ett av flere korsfordypninger med fem hull.

På to av Kaupanger stavkirkes hjørnestolper er innhugget et latinsk kors med spissvinklet snitt (fig. 8). Korsarmene er splittet opp. En variant av dette korset finnes gjentatt tre ganger *innvendig* i Nore stavkirke på gjenanvendte veggtiler mot nord. Håkon Christie som oppdaget korsene, mener tilene har tilknytning til de tre apsider kirken har hatt mot nord, øst og syd. Utvendig på hjørnestolpene i Heddal stavkirke, Telemark er anbragt lignende kors, men bortsett fra et eneste, er de alle forsynt med to tverrarm over hverandre, av utseende som et patriarkkors. Denne form har også korset som sees på apsidsens midtre tile utvendig. Det er litt større enn de øvrige på stolpene.

Fem korsformet anbragte, dekorative naglehoder på golvplanker i Reinli stavkirkes sval har neppe festet et

Fig. 8. Kaupanger stavkirke, innhugget kors på hjørnestolpe.

kors til gulvet men markerer alene, efter alt å dømme, et tenkt liggende, latinsk kors. To nagler mangler nu.

De forseggjorte og *dekorerte kors* opptrer mere geografisk spredt.

Kinsarvik kirke har et flettverkskors over skipets nordportal (fig. 9) og et med hjulformete korsender over skipets sydportal. Begge kors står i relieff på hver sin stenblokk, innfelt over de rundbuede portaler. Ved siden av det ene latinske kors på Kaupanger stavkirke er et innskåret kors med flettet skjæringspunkt, men med halvsirkelformete korsender.

Likearmet liljekors er innpasset mellem gavl og rundbue over Værnes kirkes nordportal.

Et likearmet palmettkors sees ved Fjære kirkes hovedportal mot syd (fig. 10), tydelig sekundært anvendt

Fig. 9. Kinsarvik kirke, flettverkskors over skipets nordportal.

gravsten. Tingvoll kirke har en nisje midt på korets østvegg hvor det stod et ornamentalt patriarkkors med profilerte korsarmer innhugget i en marmorplate, kopi på stedet idag. De tolv rosett formete relieffkors innvendig i Færøyenes domkirkeruin hører til den fineste samling veggkors i Norgesriket som var.

Når jeg til slutt skal trekke en konklusjon av dette utvalg av kors, ser det ut til at formen har mindre

Fig. 10. Fjære kirke, palmettkors ved foten av sydportalens ene vange.

betydning uansett hvor korsene plasseres. Stort sett er de fleste ganske enkle. De likearmete kors i relieff opptrer som regel på eldre kirker enn der hvor de latinske fordypete finnes, men alle er til en viss grad konsentrert innen begrensede dele av kirken og i bestemte sammensetninger. Utvendig på øst- og vestveggen er

de fleste korsene å finne, gjerne i tilknytning til dører og vinduer, ofte på hjørnekvadre og hjørnestolper. Stort sett er de anbragt i brysthøyde og kan derfor tenkes å ha vært gjenstand for venerasjon i form av kyss. Anbragt høyere oppe er dette vanskeligere å forestille seg. Da ligger det nærmere å tenke på innvielse slik som kjent meningen er med de innvendige tolv kors oppe på veggene. De representerer apostlenes antall. Selv om mange av korsene idag opptrer alene, kan de som de tolv kors være ledd i en tallsammenheng. Fem kors står for Kristi fem sår. De kan stilles sammen på en måte så de samlet danner et større kors likesom naglene på påskelyset. Prinsippet er tydeligvis anvendt på naglene i Trondheimskorsene og tilsvarende på svalgulvet i Reinli stavkirke som skjuler en grav. Tre kors kan danne en treenighet, slik som f.eks. i Nore, men der kan ha vært flere kors. Hjørnekvader med ett kors kan representere bildet av Kristus som hovedhjørnestenen. Kors på kort stav gjengir tydeligvis formen på håndkors, slik de sees i bruk på Ribe domkirkes store vimperg-relieff.

Relieffkors på uthugne kvadre må være utført under arbeidet med stenen. Gjenanvendelse av slike sten andre steder enn opprinnelig tenkt kan skape tilfeldig eller gal plassering. Muligens er dette tilfelle med noen av korsene på Nicolaikirken på Gran. Fordypete kors kan være laget senere, etter at bygget er reist, så her er flere mulige tolkninger.

Når korset i kirkens liturgi kan tegnes i luften både over personer og ting er det ikke unaturlig å konkretisere denne bevegelse på bygningsledd som er seremonielt og arkitektonisk særlig fremtredende og betydningsfulle. Et samspill av innvielse, venerasjon og symbolikk synes å være representert ved kors på middelalderens kirkebygninger, lite eller slett ikke tenkt som dekorasjon.